

Алфавіт ці абэцадла?

Некаторыя беларускія словы вымерлі, нібы дыназаўры. Ці гавораць вам пра штосьці словы сталец, фатыга, чуга або шпег? А між іншым словы гэтыя спрадвечна беларускія. Імі доўгі час карысталіся нашы продкі, толькі ў пэўны перыяд яны, як і шэраг іншых выразаў, зніклі. Якія словы страцілі беларусы, чаму так адбылося і ці магчыма сёння вярнуць хоць некаторыя з іх, карэспандэнт “НГ” спытала ў кандыдата філалагічных навук, дацэнта, загадчыка аддзела лексікалогіі і лексікаграфіі, вучонага сакратара [Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі](#) Ігара КАПЫЛОВА.

— Вучоныя кажуць, што словы, як і жывёлы, расліны, могуць выміраць у выніку натуральнага адбору. Як гэта зразумець? І чаму так адбываецца?

— Мову таксама можна лічыць жывым арганізмам, які пастаянна знаходзіцца ў развіцці і чуйна рэагуе на ўсе змены. Як жывёлы, расліны, яна прайшла складаны шлях эвалюцыі. Змяняліся эпохі, сацыяльна-эканамічны ўклад жыцця, узнікалі новыя прадметы і найменні, адпаведна старыя рэаліі адыходзілі ў гісторыю, змяняўся слоўнікавы склад мовы. І ў розныя перыяды былі словы, якія актыўна функцыянавалі ў мове, і словы, якія выходзілі з ужытку і станавіліся архаізмамі або замяняліся новымі словамі. Гэта абсалютна натуральны працэс, без якога немагчыма развіццё любой мовы. У тым ліку і беларускай, у гісторыі якой былі і перыяды росквіту, і перыяды заняпаду.

— І калі ж наша мова дасягнула найбольшага росквіту?

— У XV—XVI стагоддзях. Гэта быў перыяд, калі старабеларуская мова абслугоўвала ўсе найважнейшыя сферы грамадскага жыцця: на ёй вялося справаводства, ажыццяўлялася дыпламатычная перапіска, стваралася навуковая і мастацкая літаратура, перакладаліся замежныя творы. Адпаведна ў ёй была шырока прадстаўлена юрыдычная, вайсковая, лінгвістычная, грамадска-палітычная, гандлёвая, сельскагаспадарчая тэрміналогія. Аднак многія словы, якія былі агульнаўжывальнымі і зразумелымі для тагачаснага грамадства, могуць быць абсалютна незразумелымі для нашага сучасніка, паколькі ў сучаснай мове яны або зусім не ўжываюцца, або сустракаюцца толькі ў творах мастацкай літаратуры і гістарычных працах: абэцадла (алфавіт), алебарда (доўгае плоскае або гранёнае кап’ё з прымацаванай да яго сякерай або паўмесяцападобным лязом), бонда (маёмасць, грошы, збожжа), дзякло (падатак збожжам), маршалак (міністр пры каралеўскім двары), сталец (tron, сталіца), талер (буйная сярэбраная манета), трыбунал (вышэйшы апеляцыйны суд у ВКЛ), фатыга (клопат), чуга (вузкі кафтан), шпег (асоба, якая вяла судовое следства, расшуквала злачынцаў, падазроных асоб, збірала пра іх інфармацыю), ярынны (блакітны), ясыр (здабыча, палон), ятка (мясная лаўка) і іншыя.

— Чаму гэтыя словы сёння не ўжываюцца? Яны ж і мілагучныя, і каларытныя, і галоўнае — спрадвечна беларускія.

— На лёс гэтых старабеларускіх слоў, як і шматлікіх іншых, паўплывалі многія фактары. У першую чаргу палітычныя абставіны: у 1696 годзе на Варшаўскім сейме было забаронена ўжыванне старабеларускай літаратурнай пісьмовай мовы, а афіцыйнае справаводства пераведзена на польскую мову. У выніку многія словы назаўсёды зніклі, некаторыя заставаліся жыць у вусным маўленні.

— Але ж у гісторыі беларускай мовы быў і час адраджэння...

— Так, у другой палове XIX — пачатку XX стагоддзя пасля амаль трохсотгадовай забароны беларуская літаратурная пісьмовая мова пачала адраджацца. Асабліва важную ролю ў станаўленні лексічных норм адыграла першая легальная беларуская газета “Наша Ніва”, на старонках якой друкавалі свае творы прадстаўнікі розных рэгіёнаў Беларусі. Адпаведна ў газеце была прадстаўлена лексіка розных тэрыторый. У гэты перыяд новае, пісьмовае

жыццё набылі такія словы, як гуртаўнік (кампаньён), шчырбор (лес, у які не ступала нага чалавека), ручыць (шанцаваць), абাপольны (узаемны), акалічны (навакольны) і іншыя. Часам для абазначэння аднаго і таго ж прадмета, з’явы, дзеяння ўжываліся два розныя беларускія словы: досвітак — доднік; стайня — канюшня; волат — асілак; студня — калодзеж; валошка — васілёк; калыска — люлька. Уплывалі на лексічны склад нашай мовы суседнія руская і польская. Так, на старонках газеты можна было сустрэць адначасовае ўжыванне слоў малітвы — пацеры — модлы; чарніла — атрамэнт; гадзіннік — зэгарак; нарэшце — наканец; студзень — стычань — январ. Такім чынам, існавала своеасаблівая канкурэнцыя лексічных сродкаў, у выніку якой адбываўся натуральны адбор і фарміраванне лексічных норм.

— А якая сітуацыя назіраецца сёння? Ці “ўваскрашаюцца” словы?

— У апошнія дзесяцігоддзі адбываецца нацыяналізацыя беларускай мовы — ужыванне адметных беларускіх слоў пашыраецца перш за ўсё за кошт увядзення ў актыўны ўжытак устарэлай і рэгіянальнай лексікі. Вельмі паказальнымі ў гэтым плане з’яўляюцца словы мытня, мытнік, якія шырока ўжываліся ў старабеларускай мове ў перыяд Вялікага Княства Літоўскага, затым зніклі з ужытку на стагоддзі, а ў апошнія дзесяцігоддзі адрадзіліся і фактычна выцеснілі з ужывання словы таможня, таможнік. Трывала ўвайшлі ў моўную практыку словы наступствы (адмоўныя, непажаданыя вынікі), стасункі (адносіны паміж людзьмі), варункі (умовы), унёсак (уклад). Зараз вяртаюцца ў мову многія словы з 30-х гадоў XX стагоддзя: шараговы (радавы), выспа (востраў), рада (савет), адсотак (працэнт) і многія іншыя. У сродках масавай інфармацыі часта можна сустрэць варыянты слоў: чай — гарбата; строй — шыхт; абвестка — аб’ява; фактар — чыннік; кветка — краска; аптэка — зельня; чайнік — імбрык; май — травень; вакацыі — канікулы; вадзіцель — кіроўца; балельшчык — заўзятар; дача — лецішча; працэнты — адсоткі; скаварада — патэльня; талон — квіток; мяжа — граніца; кіёск — шапік і многія іншыя. Якому з лексічных варыянтаў накіравана доўгае жыццё ў мове, а які хутка можа знікнуць, пакажа час. А можа, застануцца абодва варыянты як раўнапраўныя, тым самым папоўніўшы і ўзбагаціўшы лексічны склад мовы. Наша першачарговая задача зараз — стварыць новы фундаментальны тлумачальны слоўнік беларускай мовы, у якім будзе зафіксаваны сучасны лексічны стан мовы.

— Апошні час у беларускай мове з’явілася шмат запазычанняў. Наколькі асцярожна мы павінны да іх адносіцца?

— Вядома, захапляцца запазычаннямі не варта. Напрыклад, для рускага слова *общаться* часам прапануюць устарэлае малазразумелае польскае слова *абцаваць*. Ці не лепшымі эквівалентамі для перакладу будуць словы *кантактаваць*, *камунікаваць*, *гутарыць*, *размаўляць*. Або часам мабільны тэлефон называюць польскім словам *слухаўка*. Аднак большую пагрозу моўнай экалогіі сёння нясуць не запазычанні з польскай, рускай або ўкраінскай мовы, а англа-амерыканізмы, якія ў вялікай колькасці трапляюць у мову, часам замяняючы і падмяняючы нацыянальную лексіку. Таму актуальнай задачай сённяшняга дня застаецца захаванне ў складаных умовах татальнай тэхнакратызацыі, міждзяржаўнай інтэграцыі і сусветнай глабалізацыі нашай нацыянальнай мовы як першаэлемента нацыянальнай культуры, фактара самабытнасці беларускага народа і адметнасці нашай незалежнай дзяржавы.

Людміла МІНКЕВІЧ